

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतील वितरक व लाभार्थ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व प्रशासकीय स्थितीचे चिकित्सक अध्ययन : विशेष संदर्भ भंडारा जिल्हा

तौशफ अनवर शेख
संशोधक

डॉ. राजेश गो. वालोदे

मार्गदर्शक , एम. बी. पटेल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, साकोली, जि. भंडारा.

सारांश

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ही भारतातील अन्नसुरक्षा, दारिद्र्यनिर्मूलन आणि सामाजिक संरक्षण यांची महत्त्वपूर्ण आधारयंत्रणा आहे. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ मुळे अन्नधान्यप्राप्तीला कायदेशीर हक्काचे स्वरूप प्राप्त झाले. प्रस्तुत संशोधनात महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत कार्यरत रास्त भाव दुकानदार आणि लाभार्थी यांच्या सामाजिक आर्थिक व प्रशासकीय स्थितीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला असून, भंडारा जिल्ह्याचा विशेष संदर्भ घेतला आहे. संशोधनासाठी भारत सरकारचा अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, महाराष्ट्र शासनाचा अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, जनगणना अहवाल, भंडारा जिल्हा जनगणना पुस्तिका आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेवरील प्रकाशित संशोधनांचा दुय्यम माहितीस्रोत म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे. महाराष्ट्रात डिसेंबर २०२५ पर्यंत २७०.८४ लाख शिधापत्रिकाधारकांची नोंद होती. त्यामध्ये ५८.६८ लाख पिवळ्या, १९०.१५ लाख केशरी आणि २२.०१ लाख पांढऱ्या शिधापत्रिकांचा समावेश होता. ऑक्टोबर २०२५ पर्यंत राज्यात ५१,६३६ कार्यरत रास्त भाव दुकाने होती आणि १.५५ कोटी कुटुंबांनी आधारसंलग्न जैवमितीय प्रमाणीकरणाद्वारे अन्नधान्य उचलले होते. मार्च २०२४ मधील मालकीरचनेनुसार ५१,५७८ दुकानांपैकी ५७.३७ टक्के दुकाने वैयक्तिक मालकीची, १५.५३ टक्के सहकारी संस्थांची आणि ११.५२ टक्के महिला स्वयंसहायता समूहांची होती. भंडारा जिल्ह्यात ८८९ रास्त भाव दुकाने असून जिल्ह्याच्या प्रत्येक एक लाख लोकसंख्येमागे सुमारे ७४ दुकाने उपलब्ध असल्याचे दिसते. तथापि ग्रामीण लोकसंख्येचे मोठे प्रमाण, संपर्कव्यवस्थेतील अडथळे, वितरकांचा मर्यादित मोबदला, माहितीतील विसंगती, जैवमितीय प्रमाणीकरणातील अडचणी आणि तक्रारनिवारणाची परिणामकारकता ही प्रमुख आव्हाने असल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द: सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, रास्त भाव दुकानदार, लाभार्थी, अन्नसुरक्षा, जैवमितीय प्रमाणीकरण, भंडारा जिल्हा, सामाजिक संरक्षण, प्रशासकीय पारदर्शकता.

१. प्रस्तावना

अन्न ही मानवी जीवनाची मूलभूत गरज असून अन्नाची नियमित पुरेशी आणि सन्मानपूर्वक उपलब्धता ही सामाजिक न्यायाची पूर्वअट आहे. उत्पन्नातील विषमता, अनियमित रोजगार, वाढत्या बाजारभावांचा दबाव, कृषीवरील अवलंबित्व आणि नैसर्गिक आपत्ती यांमुळे समाजातील दुर्बल कुटुंबांना बाजारातून पुरेसे अन्नधान्य खरेदी करणे नेहमीच शक्य होत नाही. अशा परिस्थितीत सार्वजनिक वितरण

व्यवस्था ही केवळ अन्नधान्य वितरणाची प्रशासकीय व्यवस्था न राहता उत्पन्न संरक्षण, उपभोग स्थैर्य आणि मानवी प्रतिष्ठा टिकविणारी कल्याणकारी यंत्रणा ठरते.

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ नुसार प्राधान्य कुटुंबातील प्रत्येक पात्र व्यक्तीस दरमहा पाच किलोग्राम अन्नधान्य तर अंत्योदय अन्न योजनेतील कुटुंबास दरमहा पस्तीस किलोग्राम अन्नधान्य मिळण्याचा हक्क आहे. शासनाच्या निर्धारित व्यवस्थेनुसार रास्त भाव दुकानांचा परवाना अन्नधान्याची उचल, वाहतूक, साठवण, वजन, विक्री नोंदी, लाभार्थी प्रमाणीकरण आणि तक्रारनिवारण या सर्व प्रक्रियांमध्ये केंद्र शासन, राज्य शासन, जिल्हा प्रशासन आणि स्थानिक वितरक यांचा परस्परसंबंध असतो.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेत वितरक हा शासन आणि लाभार्थी यांच्यातील प्रत्यक्ष संपर्कदुवा असतो. त्याच्या दुकानाची आर्थिक व्यवहार्यता, नियमित अन्नधान्यपुरवठा, वितरण मोबदला, दुकानाचे भाडे वीजव्यय, मदतनीसाचे वेतन, वाहतूकव्यय, तांत्रिक साधनांची उपलब्धता आणि प्रशासकीय सहकार्य यांवर सेवेची गुणवत्ता अवलंबून असते. दुसरीकडे लाभार्थ्यांची आर्थिक दुर्बलता, सामाजिक प्रवर्ग, निवासाचे ग्रामीण अथवा शहरी स्वरूप, स्थलांतर, डिजिटल साक्षरता, बोटांचे ठसे स्पष्ट न उमटणे, संपर्कजाळ्याचा अभाव आणि शिधापत्रिकेतील माहितीची अचूकता यांमुळे प्रत्यक्ष लाभप्राप्तीत फरक निर्माण होऊ शकतो.

भंडारा जिल्हा प्रामुख्याने ग्रामीण स्वरूपाचा असून जिल्ह्यातील सुमारे ८०.५२ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. जिल्ह्यात अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींचे एकत्रित प्रमाण २४.१० टक्के आहे. त्यामुळे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे भौगोलिक जाळे, सामाजिक समावेशन, दुर्गम गावांपर्यंत पोहोच आणि वितरकांची आर्थिक क्षमता यांचा एकत्रित अभ्यास आवश्यक ठरतो.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या व्याप्तीचे आणि प्रशासकीय प्रगतीचे विश्लेषण करणे.
- २) रास्त भाव दुकानांच्या मालकीरचनेवरून वितरकांची सामाजिक आणि संस्थात्मक स्थिती तपासणे.
- ३) वितरकांच्या आर्थिक व्यवहार्यतेवर परिणाम करणाऱ्या प्रशासकीय व आर्थिक घटकांचा अभ्यास करणे.
- ४) लाभार्थ्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीच्या संदर्भात अन्नधान्यप्राप्तीतील संधी व अडथळे शोधणे.
- ५) भंडारा जिल्ह्यातील लोकसंख्यात्मक रचना आणि रास्त भाव दुकानांची उपलब्धता यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
- ६) डिजिटलीकरण, जैवमितीय प्रमाणीकरण आणि आंतरराज्य शिधापत्रिका वहनक्षमतेचा लाभार्थ्यांवरील परिणाम तपासणे.
- ७) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या सुधारणा आणि सर्वसमावेशकतेसाठी उपाय सुचविणे.

३. संशोधन गृहीतके

- **गृहीतक १:** सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतील डिजिटलीकरण, जैवमितीय प्रमाणीकरण आणि शिधापत्रिका वहनक्षमता यांमुळे लाभार्थ्यांची अन्नधान्यप्राप्ती आणि प्रशासकीय पारदर्शकता वाढली आहे.
- **गृहीतक २:** रास्त भाव दुकानदारांची मालकीरचना, वितरण मोबदला आणि संस्थात्मक पाठबळ यांचा दुकानाच्या आर्थिक व्यवहार्यतेवर आणि सेवागुणवत्तेवर परिणाम होतो.
- **गृहीतक ३:** भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचे मोठे प्रमाण आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित समूहांची उपस्थिती यांमुळे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेवरील भौगोलिक व प्रशासकीय जबाबदारी तुलनेने अधिक आहे.

४. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययन वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व चिकित्सक स्वरूपाचे असून ते पूर्णपणे दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, अन्न व सार्वजनिक वितरण विभागाचे वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभागाची माहिती, जनगणना २०११, भंडारा जिल्हा जनगणना पुस्तिका आणि संबंधित संशोधन लेख यांचा माहितीस्रोत म्हणून उपयोग केला आहे. शिधापत्रिकांचे प्रकार, कार्यरत रास्त भाव दुकाने, मालकीरचना, जैवमितीय व्यवहार, अन्नधान्य उचल, ग्रामीण-शहरी लोकसंख्या, सामाजिक प्रवर्ग, साक्षरता व लोकसंख्येमागील दुकानसंख्या यांचे टक्केवाढीवृद्धिदर व गुणोत्तरांद्वारे विश्लेषण केले. भिन्न प्रशासकीय संज्ञा व अपूर्ण जिल्हानिहाय माहितीमुळे कारणात्मक निष्कर्षांना मर्यादा आहेत. तक्त्यांमध्ये संदर्भदिनांक आणि संकल्पनात्मक मर्यादा स्पष्टपणे नमूद केल्या आहेत.

५. महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतील वितरक व लाभार्थ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व प्रशासकीय स्थिती

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमामुळे अनुदानित अन्नधान्याची प्राप्ती ही केवळ शासकीय सवलत न राहता पात्र नागरिकांचा वैधानिक हक्क बनली असून लाभार्थी हा निष्क्रिय मदतग्राही नसून हक्कधारक म्हणून मानला जातो. त्यामुळे वेळेवर व पूर्णअन्नधान्य न मिळणे, अपुरे वजन, अनधिकृत किंमत आकारणी, लाभार्थ्यांचे नाव वगळणे किंवा तांत्रिक कारणामुळे व्यवहार नाकारणे या बाबी केवळ प्रशासकीय त्रुटी नसून अन्नसुरक्षा हक्काच्या अंमलबजावणीतील गंभीर अडथळे ठरतात. प्रमुखप्रतिनिधी सिद्धान्तानुसार शासन हे प्रमुख तर रास्तभाव दुकानदार हा प्रतिनिधी असून शासनाकडे धोरणनिर्मिती, धान्यवाटप व नियंत्रणाचे अधिकार असले तरी लाभार्थ्यांशी प्रत्यक्ष व्यवहार वितरक करतो. शासन आणि वितरक यांच्यातील माहितीची विषमता, अपुरा मोबदला, कमकुवत निरीक्षण, विलंबित कमिशन किंवा अपुरी व्यवहारमात्रा यांमुळे वळवणूक अनियमितता, सेवेत निष्काळजीपणा तसेच प्रामाणिक वितरकांच्या आर्थिक व्यवहार्यतेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. त्याचप्रमाणे अन्नधान्याची औपचारिक पात्रता असणे आणि प्रत्यक्ष अन्नधान्य प्राप्त होणे यांत अंतराहू शकते, कारण वृद्ध, दिव्यांग, एकल महिला, स्थलांतरित कामगार, आदिवासी कुटुंबे, दुर्गम भागातील नागरिक आणि जैवमितीय अडचणी असलेले लाभार्थी पात्र असूनही व्यवहारातील विविध अडथळ्यांना सामोरे जातात. म्हणून शिधापत्रिका, रास्तभाव दुकान आणि अन्नसाठा उपलब्ध असणे पुरेसे नसून प्रत्येक लाभार्थ्याला अन्नधान्य प्रत्यक्ष प्राप्त करण्यासाठी आवश्यक सुविधा पर्यायी प्रमाणीकरण आणि सामाजिक सहाय्य उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. पारदर्शक व्यवहार, संगणकीकृत साठानियंत्रण, इलेक्ट्रॉनिक पावती, जैवमितीय प्रमाणीकरण, अन्यत्र अन्नधान्य उचलण्याची सुविधा, सामाजिक लेखापरीक्षण, स्थानिक देखरेख आणि कालबद्ध तक्रारनिवारण हे सुशासन व उत्तरदायित्वाचे महत्त्वपूर्ण घटक असून व्याप्त लाभार्थी व्याप्ती, पुरेसा वितरक मोबदला आणि प्रभावी निरीक्षण असलेल्या राज्यांमध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची कार्यक्षमता अधिक चांगली असल्याचे विविध अभ्यासांतून दिसून आले आहे.

६. माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्णयन

६.१ महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची प्रगती

तक्ता १ : महाराष्ट्रातील निवडक प्रशासकीय निर्देशकांची तुलना

निर्देशक	सन २०२३-२४ मधील स्थिती	सन २०२५-२६ मधील उपलब्ध स्थिती	संख्यात्मक बदल	टक्केवारीतील बदल
शिधापत्रिकाधारकांची संख्या	२६२.८२ लाख	२७०.८४ लाख	८.०२ लाख वाढ	३.०५ टक्के
जैवमितीय प्रमाणीकरणाद्वारे धान्य घेणारी कुटुंबे	१.४७ कोटी	१.५५ कोटी	०.०८ कोटी वाढ	५.४४ टक्के
महाराष्ट्रातील लाभार्थ्यांनी अन्य राज्यात केलेली धान्यउचल	०.७५ लाख	१.४० लाख	०.६५ लाख वाढ	८६.६७ टक्के
अन्य राज्यांतील लाभार्थ्यांनी महाराष्ट्रात केलेली धान्यउचल	६.६८ लाख	१८.९७ लाख	१२.२९ लाख वाढ	१८३.९८ टक्के

टीप: सन २०२३-२४ मधील शिधापत्रिका संख्या फेब्रुवारी २०२४ पर्यंतची असून वहनक्षमतेची माहिती मार्च २०२४ पर्यंतची आहे. सन २०२५-२६ मधील शिधापत्रिका संख्या डिसेंबर २०२५ पर्यंतची, तर जैवमितीय व्यवहार आणि वहनक्षमतेची माहिती ऑक्टोबर २०२५ पर्यंतची आहे.

स्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२३-२४ आणि २०२५-२६.

तक्त्यातून शिधापत्रिकाधारकांच्या संख्येत ३.०५ टक्क्यांची वाढ दिसते. जैवमितीय प्रमाणीकरण वापरणाऱ्या कुटुंबांची संख्या १.४७ कोटीवरून १.५५ कोटीवर गेली आहे. सर्वाधिक लक्षणीय वाढ अन्य राज्यांतील लाभार्थ्यांनी महाराष्ट्रात केलेल्या अन्नधान्य उचलीत झाली आहे. ती ६.६८ लाखांवरून १८.९७ लाखांपर्यंत वाढली. यावरून महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्था स्थलांतरित कामगार आणि तात्पुरत्या वास्तव्यास असलेल्या कुटुंबांसाठी महत्वाची आधारभूत बनत असल्याचे दिसते.

मात्र व्यवहारांची वाढ म्हणजे प्रत्येक लाभाध्यांला त्रुटीविरहित सेवा मिळते असे मानता येत नाही. जैवमितीय प्रमाणीकरण अयशस्वी होणे, संपर्कजाळा बंद असणे किंवा शिधापत्रिकेतील सदस्यांची माहिती अद्ययावत नसणे यांमुळे काही हक्कधारक वंचित राहण्याची शक्यता असते. म्हणून यंत्राधारित प्रमाणीकरणाबरोबर पर्यायी ओळखपद्धती आणि अपवादात्मक परिस्थितीतील मानवी हस्तक्षेप आवश्यक आहे.

६.२ शिधापत्रिकांची सामाजिक-आर्थिक रचना

तक्ता २ : महाराष्ट्रातील शिधापत्रिकांचे प्रकार, डिसेंबर २०२५

शिधापत्रिकेचा प्रकार	संख्या	एकूण संख्येतील प्रमाण
पिवळी शिधापत्रिका	५८.६८ लाख	२१.६७ टक्के
केशरी शिधापत्रिका	१९०.१५ लाख	७०.२१ टक्के
पांढरी शिधापत्रिका	२२.०१ लाख	८.१३ टक्के
एकूण	२७०.८४ लाख	१०० टक्के

स्त्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२५-२६.

केशरी शिधापत्रिकांचे प्रमाण ७०.२१ टक्के असल्यामुळे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा संबंध केवळ अतिदरिद्री कुटुंबांशी नसून निम्न आणि निम्न-मध्यम उत्पन्न गटांच्या अन्नसुरक्षेशीही असल्याचे दिसते. पिवळ्या शिधापत्रिकांचे २१.६७ टक्के प्रमाण अत्यंत आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांच्या मोठ्या उपस्त्रिचे निदर्शक आहे. त्यामुळे बाजारभाव वाढ रोजगारातील अनिश्चितता किंवा पीकहानी यांसारख्या धक्क्यांच्या काळात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे संरक्षणात्मक महत्त्व अधिक वाढते.

६.३ रास्त भाव दुकानांची सामाजिक आणि संस्थात्मक मालकी

मार्च २०२४ पर्यंत महाराष्ट्रात एकूण ५१,५७८ कार्यरत रास्त भाव दुकाने नोंदविली होती. त्यापैकी ५,४२७ दुकाने आदिवासी क्षेत्रात आणि २८ दुकाने फिरत्या स्वरूपात कार्यरत होती. भंडारा जिल्ह्यात ८८९ दुकाने नोंदविली होती.

तक्ता ३ : महाराष्ट्रातील रास्त भाव दुकानांची मालकीरचना, मार्च २०२४

मालकीचा प्रकार	दुकानांची संख्या	प्रमाण
वैयक्तिक सर्वसाधारण मालकी	२९,५९०	५७.३७ टक्के
महिला स्वयंसहायता समूह	५,९४२	११.५२ टक्के
सहकारी संस्था	८,००९	१५.५३ टक्के
अनुसूचित जाती प्रवर्ग	३,२४०	६.२८ टक्के
अनुसूचित जमाती प्रवर्ग	३,०१६	५.८५ टक्के
माजी सैनिक, पुरुष स्वयंसहायता समूह, ग्रामपंचायत, नागरी स्थानिक संस्था व इतर	१,७८१	३.४५ टक्के
एकूण	५१,५७८	१०० टक्के

स्त्रोत: अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन.

वैयक्तिक मालकीची दुकाने ५७.३७ टक्के असल्यामुळे व्यवस्थेचा मोठा भाग लघु स्वतंत्रवितरकांवर अवलंबून आहे. अशा वितरकांना दुकानभाडे वीज, मदतनीस, वाहतूक, लेखाव्यवस्था आणि तांत्रिक उपकरणांचा व्यय स्वतः उचलावा लागू शकतो. दुकानाशी संलग्न शिधापत्रिकांची संख्या कमी असल्यास व्यवहारमात्रा आणि मिळणारा मोबदला यांच्यातील असमतोलामुळे आर्थिक व्यवहारांना कमी होते.

दुसरीकडे सहकारी संस्थांकडे १५.५३ टक्के आणि महिला स्वयंसहायता समूहांकडे ११.५२ टक्के दुकाने आहेत. ही रचना महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण, स्थानिक उत्तरदायित्व आणि सामुदायिक सहभाग वाढविण्यास उपयुक्त ठरू शकते. अनुसूचित जाती व

अनुसूचित जमाती प्रवर्गाकडील दुकानांचे एकत्रित प्रमाण १२.१३ टक्के आहे. त्यामुळे सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ही अन्नधान्य वितरणाबरोबरच सामाजिक प्रतिनिधित्व आणि स्वयंरोजगाराचे साधनदेखील आहे.

महाराष्ट्रात सन २०२५ मध्ये वितरकांचा वितरण मोबदला प्रति क्विंटल १५० रुपयांवरून १७० रुपये करण्यात आला. ही वाढ सकारात्मक असली तरी प्रत्यक्ष निव्वळ उत्पन्न दुकानाची व्यवहारमात्रा, वाहतूक अंतर, भाडे आणि इतर स्थिर खर्चावर अवलंबून राहते. त्यामुळे सर्व दुकानांसाठी एकसमान दर ठेवण्याऐवजी दुर्गमपणासंलग्न लाभार्थी संख्या आणि प्रत्यक्ष खर्च विचारात घेणारी स्तरित मोबदला पद्धती अधिक परिणामकारक ठरू शकते.

६.४ भंडारा जिल्ह्याची सामाजिक व भौगोलिक पार्श्वभूमी

तक्ता ४ : भंडारा जिल्ह्याची लोकसंख्यात्मक स्थिती आणि रास्त भाव दुकानांची उपलब्धता

निर्देशक	संख्या किंवा प्रमाण
एकूण लोकसंख्या	१२,००,३३४
ग्रामीण लोकसंख्या	९,६६,५०३
ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण	८०.५२ टक्के
शहरी लोकसंख्या	२,३३,८३१
शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण	१९.४८ टक्के
एकूण साक्षरता	७४.९७ टक्के
अनुसूचित जातीचे प्रमाण	१६.६९ टक्के
अनुसूचित जमातीचे प्रमाण	७.४१ टक्के
रास्त भाव दुकानांची संख्या	८८९
प्रत्येक एक लाख लोकसंख्येमागील दुकाने	७४.०६
एका दुकानामागील अंदाजित लोकसंख्या	सुमारे १,३५०

टीप: लोकसंख्या निर्देशक जनगणना २०११ वर, तर दुकानांची संख्या मार्च २०२४ मधील विभागीय माहितीस आधारलेली आहे. एका दुकानामागील लोकसंख्या हा केवळ संरचनात्मक निर्देशक असून प्रत्यक्ष शिधापत्रिकाधारकांच्या कामभाराचे मापन नाही.

भंडारा जिल्ह्याची ८०.५२ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात असल्याने सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या शेवटच्या टप्प्यातील वाहतूक आणि नियमित पुरवठ्याला विशेष महत्त्व प्राप्त होते. विखुरलेली गावे पावसाळ्यातील वाहतूक अडथळे, संपर्कजाळ्याची अनिश्चितता आणि तालुका गोदामापासूनचे अंतर यांचा दुकानांच्या कार्यावर परिणाम होऊ शकतो.

प्रत्येक एक लाख लोकसंख्येमागे ७४.०६ दुकाने उपलब्ध असणे हे भौतिक जाळ्याच्या दृष्टीने सकारात्मक आहे. तथापि केवळ दुकानांची संख्या पुरेशी असल्याने सेवा गुणवत्ती समाधानकारक असेलच असे नाही. दुकानाचे प्रत्यक्ष अंतर वितरणाचे दिवस, साठ्याची नियमितता, वजनाची अचूकता, दुकानदाराचे वर्तन पावतीची उपलब्धता आणि तक्रारनिवारण या गुणात्मक बाबींचे स्वतंत्र मूल्यमापन आवश्यक आहे.

६.५ प्रशासकीय डिजिटलीकरण

महाराष्ट्र शासनाने मे २०१६ मध्ये जैवमितीय पद्धतीने अन्नधान्य वितरणाचा निर्णय घेतला आणि मे २०१८ पासून राज्यभर आधारसंलग्न इलेक्ट्रॉनिक वितरण व्यवस्था कार्यान्वित केली. डिसेंबर २०२३ पर्यंत राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत १,६१,२१,५८१ शिधापत्रिकांपैकी १,६१,२०,८९१ शिधापत्रिका आधारशी जोडण्यात आली होती. हे प्रमाण जवळजवळ संपूर्ण व्याप्ती दर्शविते.

संगणकीकरणामुळे बनावट शिधापत्रिका शोधणे अन्नधान्य उचल आणि वितरणाची तुलना करणे, व्यवहाराचा वेळ नोंदविणे आणि लाभार्थ्याला इलेक्ट्रॉनिक पावती देणे शक्य झाले. तरीही तंत्रज्ञानाला मानवी पर्यायनसल्यास डिजिटल वंचितता निर्माण होऊ शकते. वृद्धत्वामुळे ठसे न उमटणे, श्रमिकांच्या हातांवरील झीज, नावातील अक्षरभेद किंवा दूरध्वनी क्रमांक बदलणे अशा कारणांनी पात्र व्यक्तीला धान्य नाकारणे अन्नसुरक्षेच्या मूलभूत उद्दिष्टाशी विसंगत ठरते.

७. अध्ययनाची निष्पत्ती

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की २०२३-२४ ते २०२५-२६ या कालखंडात शिधापत्रिकाधारकांची संख्या ८.०२ लाखांनी वाढली असून या व्यवस्थेची सामाजिक व्याप्ती अधिक व्यापक झाली आहे. आधारसंलग्न जैवमितीय व्यवहार करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या १.५५ कोटींपर्यंत पोहोचल्यामुळे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे मोठ्या प्रमाणावर डिजिटलीकरण झाले आहे. यामुळे लाभार्थी ओळख व्यवहारातील पारदर्शकता आणि धान्य वितरणातील नियंत्रणक्षमता वाढली आहे. तथापि, जैवमितीय प्रमाणीकरणातील तांत्रिक अडचणी, नेटवर्क समस्या किंवा उपकरणातील बिघाड यामुळे कोणताही पात्र लाभार्थी अन्नधान्यापासून वंचित राहणार नाही यासाठी पर्यायी व्यवस्था आणि मानवी हस्तक्षेपाची आवश्यकता कायम आहे. अन्य राज्यांतील लाभार्थ्यांनी महाराष्ट्रात केलेल्या धान्य उचलीत सुमारे १८४ टक्के वाढ झाल्याने स्थलांतरित कामगारांच्या अन्नसुरक्षेसाठी शिधापत्रिकेची पोर्टेबिलिटी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरत असल्याचे स्पष्ट होते.

रास्तभाव दुकानांच्या मालकीरचनेच्या विश्लेषणातून असे दिसून येते की वैयक्तिक वितरकांचे ५७.३७ टक्के वर्चस्व असून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची आर्थिक व्यवहार्यता मोठ्या प्रमाणावर लघु स्वतंत्र वितरकांच्या क्षमतेवर अवलंबून आहे. त्याचबरोबर सहकारी संस्था, महिला स्वयंसहायता समूह अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती प्रवर्ग यांच्याकडे असलेली दुकाने ही व्यवस्थेला सामाजिक प्रतिनिधित्व, स्थानिक रोजगारनिर्मिती आणि समुदायसहभागाचे स्वरूप प्रदान करतात. मात्र वितरकांचा मोबदला वाढविण्यात आला असला तरी दुकाननिहाय व्यवहारसंख्या वाहतूक खर्च, साठवण खर्च, मनुष्यबळ खर्च आणि स्थानिक परिस्थिती यांचा विचार केल्याशिवाय रास्तभाव दुकानांची वास्तविक आर्थिक व्यवहार्यता निश्चित करता येत नाही.

भंडारा जिल्ह्याच्या संदर्भात प्रत्येक एक लाख लोकसंख्येमागे सुमारे ७४ रास्तभाव दुकाने उपलब्ध असून वितरणजाळे तुलनेने व्यापक आहे. तथापि, जिल्ह्याची ८०.५२ टक्के ग्रामीण लोकसंख्या, विखुरलेली वस्ती, भौगोलिक अंतर आणि दुर्गम भागांतील संपर्क समस्या यामुळे नियमित वाहतूक, धान्यसाठ्याची उपलब्धता आणि शेवटच्या लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोच या बाबी अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात. तसेच शासकीय माहितीस्रोतांमध्ये नोंदणीकृत, कार्यरत आणि यंत्रसंलग्न रास्तभाव दुकानांच्या संख्येतील संकल्पनात्मक फरकामुळे जिल्हानिहाय नियोजन, सांसाधनांचे योग्य वाटप आणि कार्यक्षम निरीक्षणामध्ये अडचणी निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी अद्ययावत माहिती प्रणाली, नियमित सामाजिक लेखापरीक्षण, वितरकांसाठी व्यवहार्य आर्थिक मॉडेल आणि तंत्रज्ञानासोबत मानवी सहाय्य यांचा समन्वय आवश्यक आहे.

८. चर्चा

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेविषयीच्या पूर्वीच्या अभ्यासांत धान्यवळवणूक अपात्र समावेशन, पात्र व्यक्तींचे वगळणे, अपुरा वितरक मोबदला आणि कमकुवत नियंत्रण या समस्या नमूद केल्या आहेत. त्याच वेळी छत्तीसगडसारख्या राज्यांतील व्यापक व्याप्ती, संस्थात्मक दुकानमालकी पारदर्शकता आणि नियमित पुरवठा यामुळे व्यवस्थेची कार्यक्षमता सुधारू शकते असेही संशोधन दर्शविते.

महाराष्ट्रातील माहितीवरून प्रशासकीय आधुनिकीकरण आणि वहनक्षमतेची प्रगती स्पष्ट होते. परंतु डिजिटलीकरणाला यशस्वी समजण्यासाठी केवळ आधारजोडणीचे प्रमाण पुरेसे नाही. व्यवहार नाकारण्याचे प्रमाण, पर्यायी प्रमाणीकरणाचा वापर, तक्रारनिवारणाचा कालावधी आणि अपूर्ण धान्यप्राप्ती यांची जिल्हानिहाय माहिती सार्वजनिक करणे आवश्यक आहे.

वितरकाला केवळ संभाव्य अनियमिततेचा स्रोत समजण्याऐवजी कल्याणकारी सेवा पुरविणाऱ्या स्थानिक घटक म्हणून पाहणे गरजेचे आहे. अपुरा मोबदला आणि जास्त स्थिर खर्च यामुळे दुकान टिकाऊ राहत नसल्यास वितरणाची नियमितता प्रभावित होऊ शकते. त्यामुळे मूलभूत निश्चित मोबदला व्यवहाराधारित परिवर्तनीय मोबदला आणि दुर्गम क्षेत्रासाठी अतिरिक्त सहाय्य अशी त्रिस्तरीय व्यवस्था विचारात घेता येईल.

भंडारा जिल्ह्यात महिला स्वयंसहायता समूह सहकारी संस्था आणि ग्रामपंचायतींच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिल्यास सामाजिक उत्तरदायित्व वाढू शकते. प्रत्येक दुकानासमोर मासिक साठा वितरणाचे दिवस, प्राप्त धान्य, शिल्लक साठा, शासनमान्य दर आणि तक्रार अधिकाऱ्याचा संपर्क क्रमांक प्रदर्शित करणे बंधनकारक असावे. ग्रामसभा आणि नगरस्तरीय समित्यांमार्फत नियमित सामाजिक लेखापरीक्षण केल्यास लाभार्थ्यांचा सहभाग वाढेल.

९. गृहीतक परीक्षण

गृहीतक एक

जैवमितीय व्यवहार करणाऱ्या कुटुंबांची वाढ जवळजवळ संपूर्ण आधारजोडणी आणि आंतरराज्य धान्यउचलीतील मोठी वाढ यांवरून डिजिटलीकरण व वहनक्षमता यांमुळे प्रवेश आणि व्यवहारदृश्यता वाढल्याचे दिसते. त्यामुळे पहिले गृहीतक वर्णनात्मक पुराव्याच्या आधारे स्वीकारण्यात येते. तथापि, तांत्रिक कारणांमुळे नाकारलेल्या व्यवहारांची माहिती उपलब्ध नसल्याने त्याचा परिणाम पूर्णतः सकारात्मक असल्याचा निष्कर्ष काढता येत नाही.

गृहीतक दोन

वैयक्तिक वितरकांचे ५७.३७ टक्के प्रमाण, दुकानांच्या संचालनासाठी आवश्यक स्थिर खर्च आणि वितरण मोबदल्याच्या पुनर्निर्धारणाची आवश्यकता यांवरून आर्थिक प्रोत्साहन व मालकीरचना सेवागुणवत्तेवर परिणाम करतात. त्यामुळे दुसरे गृहीतक अंशतः स्वीकारण्यात येते. दुकाननिहाय उत्पन्न व खर्चाची माहिती उपलब्ध झाल्यास अधिक अचूक परीक्षण करता येईल.

गृहीतक तीन

भंडारा जिल्ह्यातील ८०.५२ टक्के ग्रामीण लोकसंख्या, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींचे एकत्रित २४.१० टक्के प्रमाण आणि विखुरलेली वस्ती यांमुळे पुरवठासंपर्कजाळा व भौगोलिक पोहोच यांना विशेष महत्त्व आहे. त्यामुळे तिसरे गृहीतक स्वीकारण्यात येते. हे परीक्षण वर्णनात्मक आणि तर्काधिष्ठित असून कारणात्मक सांख्यिकीय परीक्षण नाही.

१०. निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ही व्यापक सामाजिक संरक्षण व्यवस्था असून तिने शिधापत्रिका संगणकीकरण, जैवमितीय प्रमाणीकरण आणि आंतरराज्य वहनक्षमता या क्षेत्रांत लक्षणीय प्रगती केली आहे. भंडारा जिल्ह्यात रास्त भाव दुकानांचे तुलनेने विस्तृत जाळे उपलब्ध असले तरी ग्रामीण लोकसंख्येचे मोठे प्रमाण, सामाजिकदृष्ट्या वंचित समूहांची उपस्थिती आणि भौगोलिक विखुरलेपणा यांमुळे वितरणाच्या शेवटच्या टप्प्यातील कार्यक्षमता महत्त्वाची ठरते.

व्यवस्थेच्या भावी सुधारणेसाठी वितरकांना खर्चाधारित आणि वेळेवर मोबदला, दुर्गम भागासाठी अतिरिक्त सहाय्य, तांत्रिक अडचणींच्या वेळी पर्यायी प्रमाणीकरण, दुकाननिहाय कार्यप्रदर्शन माहिती, सामाजिक लेखापरीक्षण आणि कालबद्ध तक्रारनिवारण आवश्यक आहे. महिला स्वयंसहायता समूह सहकारी संस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सहभाग वाढविल्यास सार्वजनिक वितरण व्यवस्था अधिक लोकाभिमुख बनू शकते.

अन्नधान्याच्या पोत्याची गोदामातून दुकानापर्यंत झालेली वाहतूक ही प्रशासकीय यशाची अंतिम कसोटी नाही. पात्र लाभार्थ्यांच्या हातात योग्य प्रमाणात, योग्य गुणवत्तेचे आणि सन्मानपूर्वक अन्नधान्य पोहोचणे हीच व्यवस्थेच्या परिणामकारकतेची खरी कसोटी आहे.

संदर्भसूची

- 1) Department of Food and Public Distribution. (2025). Annual report 2024–25. Ministry of Consumer Affairs, Food and Public Distribution, Government of India.
- 2) Department of Food and Public Distribution. (n.d.). Pradhan Mantri Garib Kalyan Anna Yojana and National Food Security Act entitlements. Ministry of Consumer Affairs, Food and Public Distribution, Government of India.
- 3) Drèze, J., & Khera, R. (2015). Understanding leakages in the Public Distribution System. *Economic and Political Weekly*, 50(7), 39–42.
- 4) Drèze, J., Gupta, P., Khera, R., & Pimenta, I. (2019). Casting the net: India's Public Distribution System after the Food Security Act. *Economic and Political Weekly*, 54(6), 43–52.
- 5) Dutta, B., & Ramaswami, B. (2001). Targeting and efficiency in the Public Distribution System: Case of Andhra Pradesh and Maharashtra. *Economic and Political Weekly*, 36(18), 1524–1532.

- 6) George, N. A., & McKay, F. H. (2019). *The Public Distribution System and food security in India. International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(17), 3221. doi: 10.3390/ijerph16173221
- 7) Government of India. (2013). *The National Food Security Act, 2013*. Ministry of Law and Justice.
- 8) Government of Maharashtra. (2026). *Economic survey of Maharashtra 2025–26*. Directorate of Economics and Statistics, Planning Department.
- 9) Gulati, A., & Saini, S. (2015). *Leakages from Public Distribution System and the way forward (Working Paper No. 294)*. Indian Council for Research on International Economic Relations.
- 10) Khera, R. (2011a). Trends in diversion of grain from the Public Distribution System. *Economic and Political Weekly*, 46(21), 106–114.
- 11) Khera, R. (2011b). India's Public Distribution System: Utilisation and impact. *The Journal of Development Studies*, 47(7), 1038–1060. doi: 10.1080/00220388.2010.506917
- 12) Kochar, A. (2005). Can targeted food programs improve nutrition? An empirical analysis of India's Public Distribution System. *Economic Development and Cultural Change*, 54(1), 203–235. doi: 10.1086/431260
- 13) Kotwal, A., Murugkar, M., & Ramaswami, B. (2011). PDS forever? *Economic and Political Weekly*, 46(21), 72–76.
- 14) Maharashtra Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department. (2024). *Fair price shops in Maharashtra*. Government of Maharashtra.
- 15) Maharashtra Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department. (2023). *Computerisation of the Targeted Public Distribution System*. Government of Maharashtra.
- 16) National Council of Applied Economic Research. (2016). *Evaluation study of Targeted Public Distribution System in selected states*. Department of Food and Public Distribution, Government of India.
- 17) Office of the Registrar General and Census Commissioner, India. (2014). *District census handbook: Bhandara, Census of India 2011*. Directorate of Census Operations, Maharashtra.
- 18) Planning Commission, Government of India. (2005). *Performance evaluation of the Targeted Public Distribution System*. Programme Evaluation Organisation.
- 19) Puri, R. (2012). Reforming the Public Distribution System: Lessons from Chhattisgarh. *Economic and Political Weekly*, 47(5), 21–23.
- 20) *The Times of India*. (2025, September 3). Maharashtra increases handling margin for fair price shop operators.
- 21) World Bank. (2011). *Social protection for a changing India*. World Bank.